

UOT 745/749

SEVİNC QURBANOVA*

ORTA ƏSRLƏRİN TOXUCULUQ NÜMUNƏLƏRİNDƏ MİNİATÜR RƏNGKARLIĞINDAN İSTİFADƏ

Məqalə toxuculuq nümunələrinin inkişaf tarixinin, daha dəqiq desək, bu tarixin bir dönəminin tədqiqinə həsr edilmişdir. Orta əsrlərdə toxuculuq nümunələrinin yaranma texnologiyası hərtərəfli öyrənilmiş, bu texnikada istifadə olunan bir vasitə - miniatür rəngkarlıqdan bəhs edilmişdir. Miniatür rəngkarlığın tətbiq edildiyi əsas incəsənət sahəsi – xalçaçılıq sənəti, xalçaçılıqda miniatür rəngkarlığı səciyyələndirən bədii prinsiplər məqalənin əsas tədqiqat obyektləridir. Müəllif göstərir ki, miniatür rəngkarlığın bədii prinsiplərindən həm xovlu, həm də xovsuz xalçaların toxunması prosesində istifadə edilmişdir.

Açar sözlər: Xalça, ornament, miniatür, süjet, dekor.

Azərbaycanın zəngin təbiətə malik olmasının burada sənətkarlığın əksər sahələrinin inkişafına güclü təsir göstərməsi danılmazdır. Bu mənada yerli əhalinin həyatının ayrılmaz hissəsinə çevrilən toxuculuq da çoxsaylı sənət növlərinin tərkib hissəsi kimi qədimlərdən bu günümüzdə kimi maraqlı inkişaf yolu keçmişdir. Lakin tarixin və təbiətin çox çətin sınaqlarına tab gətirmək gücündə olan keramika və metal nümunələrdən fərqli olaraq toxuculuq məmulatlarının bizim dövrə gəlib çatmaları arasında çox qədim tarixə malik olanları yox dərəcəsidir. Yalnız XVI əsrlərdən başlayaraq sonrakı dövrlərdə toxunan toxuculuq nümunələri muzey saxlanclarında və şəxsi kolleksiyalarda qorunmaqdadır.

Bütün sənət növlərində olduğu kimi, toxuculuq nümunələrində də dekorun bədii tutum alması prosesi sadədən mürəkkəbə doğru inkişaf etmişdir. Başqa sözlə desək, ilkin mərhələdə yalnız insanların məişət qayğılarını ödəyən və funksionallığına görə davamlı olaraq gərəkli olan bu toxuculuq nümunələri, tədricən onun yaradıcılarının həm də gözəllik duyğularının ifadəsi kimi qəbul olunmuşlar. Zamanın axarında belə sənətkarlıq nümunələrinin həm də xalqın estetik zövqünün daşıyıcısı kimi çıxış etmələri, onların ölkədən dünyanın ən müxtəlif guşələrinə daşınmaları, yəni, onun “tanınma nişanı”na çevrilmələri bu sənət növlərinə yerli sənətkarların münasibətini yaxşı mənada dəyişdirmişdir.

Öncədən deyək ki, miniatür rəngkarlığını səciyyələndirən bədii prinsiplərə Azərbaycanda toxunan həm xovlu, həm də xovsuz xalçalarda rast gəlinir. Əgər onların mövcudluğunu xronoloji ardıcılıqla izləməli olsaq, onda belə xalçaların bizim dövrə gəlib çatmış qədim nümunələrinin XVI - XVII əsrlərdə yaradıldığını söyləməliyik. Bunun həm də həmin xalçaların məna - məzmun daşıyıcılığının müxtəlifliyini və mürəkkəbliyini sərgiləyən bədii xüsusiyyət olduğunu dilə gətirməklə, həmin rəngarəngliyi xalçaların dekorunu təşkil edən nəbatəti və həndəsi naxışlarla yanaşı, insan və heyvan təsvirlərinin şərtləndirdiyini qeyd etməliyik. Bütün bunlar belə xalçaların elmi ədəbiyyatda “süjetli xalçalar” kimi təqdimatına səbəb olmuşdur. Milli süjetli xalçalarımızın tədqiqatçısı R. Tağıyeva bu barədə yazır: “Azərbaycan xalçası tarixində süjetli xalçalar mühüm yer tutur. Ətraf aləmin real təsvirini vermək cəhdi süjetli xalçalarda özünü xüsusilə göstərmişdir. Bu cəhd ayrı-ayrı tətbiqi motivlərdə, daha çox süjetli-tematik kompozisiyalarda, ümumiyyətlə, Azərbaycan incəsənətinin bütün sahələrində lap qədim dövrlərdən müşahidə olunur. Əsl sənət əsərləri olan süjetli xalçalar bizi rəsm formalarının qeyri-ədiliyi, bənzərsizliyi və yüksək bədiiyyəti ilə heyran qoyur. Süjetli xalçalar eyni zamanda uzun əsrlər ərzində Azərbaycan xalqının tarixinin, mədəniyyətinin, sənətinin və məişətinin öyrənilməsində dəyərli mənbədir. Azərbaycan süjetli xalçalarına dairən erkən məlumatları dahi Azərbaycan şairi

Nizami Gəncəvinin "İsgənməmə" poemında rast gəlirik. Nizami həmin əsərinin "İsgəndərin Nüşabə ilə məclisdə əyləşməsi" fəslində Makedoniyalı İsgəndərin Bərdəyə yürüşündən bəhs edərkən süjetli xalçanın da təsvirini vermişdir. Azərbaycanın süjetli xalçalarının bizə gəlib çatmış ən erkən nümunələri XVI əsrdə toxunmuş, hazırda dünyanın bir çox muzeylərində saxlanılan xalçalardır." [86,11]

Bu deyilənlərə onu əlavə etmək olar ki, süjetli xalçaların, o cümlədən də dekorunda miniatür bədii prinsiplərindən istifadə olunmuş xalçaların məhz XVI əsrdə daha geniş yayılması təsadüfi deyildi. Səfəvilərin hakimiyyəti dövründə ədəbiyyatın və incəsənətin çiçəklənməsi, Saray kitabxanasında miniatürçü rəssamların toplanması, onların təsviri və dekorativ-tətbiqi sənət sahəsində, o cümlədən xalçaçılıqda da miniatür estetikalı yeni əsərlərin yaranmasına səbəb olmuşdu.

Sənətşünas R.Əfəndinin "Azərbaycan incəsənəti" kitabında yer alan "Soltan Məhəmmədin yaradıcılığının çiçəklənmə dövrü XVI əsrin ortalarına təsadüf edir. Bu illərdə o, saray emalatxanasının rəisi və baş rəssamı vəzifəsində çalışmış, nadir əlyazmaları üçün illüstrasiyalar, süjetləri real həyatdan alınmış məişət janrlı miniatürələr, portretlər, süjetli xalçalar və parçalar üçün eskizlər, kitab cildləri və bir çox başqa əsərlər yaratmışdır" fikri də dediklərimizi təsdiqləyir. [39,67]

Xalça tədqiqatçısı R. Tağıyevanın yuxarıda iqtibas gətirdiyimiz məqaləsində də bu məsələyə münasibət bildirilmişdir: "Məsələn, məlumdur ki, sonralar Avstriya imperatoruna məxsus olmuş ovçuluq xalçasının eskizini Azərbaycanın XVI əsrdə yaşamış məşhur rəssam Sultan Məhəmməd vermişdir. Məhz bu dövrdə gözəl xalçaçılıq sənəti nümunələri yaranmış, bütün Avropaya yayılmışdır. Buna görə də tədqiqatçılar XVI əsrin birinci yarısını xalçaçılıq sənətimizin inkişafında mühüm mərhələ sayır, bu sənətin professional incəsənətdə vəhdəti dövrü kimi səciyyələndirirlər. Bu sənət xalça eskizləri hazırlayan miniatürçü rəssamların ustalıqı və qədim Azərbaycan xalçaçılıq ənənəsi əsasında qurularaq öz yüksək inkişaf səviyyəsinə çatır. Həmin dövrün təxminən üç min xalça nümunəsi bizə gəlib çatmışdır ki, bunların da 200-ü təkrarsız sənət incisi sayılır. Bu xalçaların arasında süjetli xalçalar da xüsusi yer tutur". [86, 12]

İspaniyadakı (Milan) Poldi Pitsoli muzeyinin kolleksiyasında qorunan qədim xalçalar arasında Təbriz ünvanlı iki gözəl sənət nümunəsi buna gözəl misal ola bilər. Onlardan biri 1522-1523-cü illərdə, digəri isə XVI əsrdə toxunmuşdur. Londondakı məşhur Viktoriya və Albert muzeyinin kolleksiyasında da XVI əsrin əvvəllərinə və ortalarına aid edilən iki Təbriz xalçası saxlanılır. Budapeşt (Macarıstan) dekorativ - tətbiqi sənət muzeyində XVI əsr aid Təbriz xalçasının fraqmenti, Vyana (Avstriya) muzeyində qorunan xalça, "Metopoliten" (Nyu-York) muzeyi kolleksiyasındakı XVI əsr Təbriz xalçası, Parisin (Fransa) dekorativ sənət muzeyindəki xalça (XVI əsrin ikinci yarısı) da yüksək bədii dəyərə malik süjetli xalçalar hesab olunurlar.

Poldi Pitsoli muzeyində saxlanan və "heyvanat" tipinə aid edilən Təbriz ünvanlı süjetli xalça maraqlı kompozisiyası və bədii həllinin miniatür rəngkarlığına əsaslanması ilə yadda qalır. Belə ki, onun mərkəzi sahəsinin qırmızı fonunda zərif nəbatı naxışlı dairəvi medalyon - turunc diqqət çəkir. Tünd yerlikdə qabarıq görünən medalyonun naxışları ciddi simmetriya üzrə qurulmuşdur. Buradakı mərkəzi xonçanın ətrafında yerləşən dörd "xətai" gülündən "işlimi" şəklində müxtəlif tərəflərə budaqların ayrılması kompozisiyanın mərkəzi hissəsinə cəlbedicilik bəxş etmişdir. Budaqların yarpaqlarla və xırda "xətai" çiçəkləriylə örtülməsinin, eləcə də mütənasib olaraq səkkiz quş fiquru ilə əhatələnməsinin də həmin məkanın estetikasına zənginlik gətirməsi danılmazdır.

Medalyonun üzərində simmetrik olaraq iki şirin görüntüyə gətirilməsi və onların üstündə üz-üzə oturmuş iki mələyin təsviri də ümumi tutumun tərkib hissəsi kimi diqqətçəkəndir. Bu süjetli xalçanın dominantı kimi qəbul olunan medalyonda mələklərin başı üstündəki iri güldən

tamamlayıcı ünsür kimi çıxış etməsini də bədii həllin uğurlu nəticəsi kimi qəbul etmək olar.

Süjetli xalçanın dekor bəzəkləri bununla məhdudlaşmır. Belə ki, medalyonların üstündəki yarpaq, xırda çiçək və "xətai" gülləri ilə zəngin yerlikdən qoşa ağacların mərkəzi hissənin kənarından orta sahəyə doğru əyilməsi, onların çiçəklənmiş budaqlarında quşların qərarlaşmaları, aşağıda isə əjdahaların təqdimatı yuxarıda şərh etdiyimiz bədii tutuma əlavə çalarlar bəxş etmişdir.

Medalyonun ortasından digər ağacların mərkəzi hissənin küncələrinə doğru şaxələnməsinin, onların altında bir - birinə həmlə etməyə hazırlaşan iki pələngin təsvirinin, ən nəhayət, ağacların ən uca yerində iki meymunun miniatür rəngkarlığı prinsipləri ilə görüntüyə gətirilməsinin ümumi kompozisiyaya yeni bədii - estetik çalarlar əlavə etməsi danılmazdır. Bu medalyonun yan hissəsində verilmiş şirin öz şikarını parçalaması səhnəsinin süjeti səciyyələndirən ekspressiyanı gücləndirməsi və bu halda həm də miniatür estetikasına tapınması da cəlbedicidir. Yuxarı hissədə qarşı - qarşıya oturmuş iki simurq quşunun təsviri kompozisiyanı tamamlayan element kimi önəmli və ümumi görüntüyə təzad bəxş edəndir...

Budapeşt (Macarıstan) şəhərindəki Dekorativ Sənətlər və Şərq İncəsənəti Muzeylərində saxlanan çoxsaylı Azərbaycan xalça və parça nümunələri arasında dekorunda miniatür rəngkarlığı ənənələrindən geniş istifadə olunmuş bənzərsiz əsərlər vardır. Onlardan biri (şəkil 1.3.1) XVI yüzillikdə ərsəyə gətirilən və bizim dövrə fraqment (dördü bir hissəsi) şəklində gəlib çatmış "Saray məclisi" adlı süjetli xalçadır. Buna baxmayaraq əsər tamaşaçıdan onun yüksək bədii dəyəri barəsində təsəvvür yaratmağa qadirdir. Etiraf edək ki, ilmələrlə ərsəyə gətirilməsinə baxmayaraq, Təbriz xalça qrupuna xas yüksək sıxılıqla icra olunan bu xalçada kompozisiyanı təşkil edən müxtəlif fiqurlar və ayrıntılar zərifliyi ilə göz oxşayır. Burada miniatür rəngkarlığı ilə səsləşən təzadlı rəng məcmusunun və siluet axıcılığının mövcudluğu da əsərin heyranediciliyi ritmini şərtləndirmişdir.

Əgər bu unikal xalçanın kompozisiyasından söz açmalı olsaq, onda qeyd etməliyik ki, onun əsas məna - məzmun daşıyıcısı hesab olunan enli ara sahəsi üç haşiyəli yelənlə əhatələnib. Əsas hadisələr şəkəri rəngə bələngən və xalçanın dominantı sayılan mərkəzi hissədə, yəni, göy yerlikli kətəbə daxilində baş verir. Miniatür rəngkarlığı ənənələri əsasında icra olunmuş kətəbədə isə saray həyatından götürülmüş ziyafət məclisi görüntüyə gətirilmişdir. Bu məclisin mərkəzi obrazı da dəbdəbəli bəzəklə örtülmüş taxtda əyləşmiş gəncdir. Zahirə görkəmi və geyiminin zənginliyi ilə qızılbaşlara aid olduğu qabarıq görünən gəncin nitq söyləməsi və ətrafdakı əyan və saray xidmətçilərinin bütün diqqətlərini ona yönəltmələri də məna - məzmunun acı baxımından maraqlı doğurur. Kətəbə daxilində cərəyan edən hündür hasar çəkilən və silahlı gözətçilər tərəfindən qorunan bağda təsviri, müəllifinə kompozisiyanın mürəkkəbliyinə nail olmaqla yanaşı, həm də motivin məna - məzmun tutumuna inandırıcılıq bəxş etmək istəyi durduğu hiss olunandır. Əhatəli kompozisiyaya malik olan xalça onun kətəbədə kənar hissələrində verilmiş ağac, gül - çiçək, heyvan və quş təsvirləri, eləcə də heyvanların qarşıdurması ilə çox cəlbedici bədii qaynağa çevrilmişdir. Bunu şərtləndirən səbəblərdən birinin tünd göy rəngli səmanın fonunda görüntüyə gətirilən qızılı - sarı çiçəkli ağacın və müxtəlif pozalı insan fiqurlarının olması da danılmazdır.

Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, naməlum müəllif kompozisiyanın cəlbediciliyini və bənzərsizliyini təmin etmək üçün kətəbə daxilində və ara sahədə yer almış fiqur və ayrıntıların bir qədər fərqli bədii həllinə səy göstərmişdir. O, bunu həm rəng, həm də məna - məzmun daşıyıcılarının təzadı vasitəsilə həyata keçirmişdir. Belə ki, əgər ara sahənin sönük - şəkəri yerliyində müxtəlif heyvanların həyat uğrunda mübarizəsi görüntüyə gətirilibsə, kətəbədəxili tünd göy yerlik üzərində həyatlarından razı qalmış saray əhlinin əylənməsi təsvir olunub. Hər iki sahənin təsvirləri miniatür rəngkarlığı tələblərinə tam uyğunlaşdırıldığından xüsusi ritmə

əsaslanan bu təsvirlər axıcı və inandırıcı baxılır.

Bədii həllinə görə "Saray məclisi" ilə anım yaradan daha bir xalça fraqmentində (şəkil I.3,2) də XVI əsr miniatür rəngkarlığı ənənələrinin uğurlu tətbiqini görmək mümkündür. Hazırda Parisdəki (Fransa) Dekorativ Sənətlər Muzeyində saxlanan bu fraqmentdə iri xalının yalnız sağ haşiyələri və kətibəli ara sahənin az bir hissəsi məna-məzmun daşıyıcısıdır. Təbrizli sənətkarlar tərəfindən toxunan bu xalının yüksək sıxlıqla ərsəyə gətirilməsinin nəticəsidir ki, həm ara sahədə, həm də ana haşiyədə yer alan fauna və flora elementləri duyulması özünəməxsusluğu ilə seçilir. Məşhur əlyazma miniatürləri ilə anım yaradan və onlarla rəqabət aparmaq gücündə olan bu toxuculuq nümunəsi ifadə incəliyinə görə, sözün əsl mənasında heyranedicidir. Xalının fraqment olmasına rəğmən, mərkəzi hissədəki kətibənin məna - məzmun tutumunu müəyyənləşdirmək asan olmasa da, oradakı təsvirin ara sahədəki heyvanat və nəbatət aləmindən götürülmüş motivlərdən heç də sadə olmadığını deyə bilərik. Qırmızı, yaşıl, qızı və şəkəri rəng çalarlarının yaratdığı koloritin gözoxşayan və duyğulandırıcı olduğu adı gözlə belə görünəndir.

Miniatür rəngkarlığının uğurlu tətbiqinin nəticələrində yaradılan "Ovçuluq" xalçaları da diqqətçəkəndir. Belə xalçalardan biri Londonun Viktoriya və Albert muzeyində nümayiş olunur. 1522-ci ildə Təbrizdə ərsəyə gətirilmiş bu xalça həm də toxunuşunda qızıl və gümüş saplardan istifadəsinə görə yaddaqalandır. Ölçü etibarilə o qədər də böyük olmayan bu xalçada (132x104 sm) fauna və flora elementlərinin sintezindən uğurla istifadə olunmuşdur. Belə ki, kompozisiyanın məna - məzmun daşıyıcılığı şir, pələng, canavar və ceyranın əhatələndiyi gül - çiçək tutumlu naxışlara etibar edilmişdir. Müəllifin heyvanları canlı və hərəkətdə təqdim edə bilməsində heç şübhəsiz, onun miniatür rəngkarlığının ifadə potensialından uğurla istifadə bacarığı durur. Bu mənada pələngin ceyranı parşalaması səhnənin xüsusi ustalılıqla və inandırıcılıqla təqdimatını qeyd etmək lazımdır. Mərkəzi hissəni hər tərəfdən əhatələyən və daxilində mələk təsviri olan üçkünc formalı - haşiyəli qübbələrin bədii həlli də kompozisiyanın ümumi estetikasına müvafiqdir.

Artıq XVI əsrdə miniatür rəngkarlığının tətbiq olunduğu Azərbaycan xalçaçılığında həmin dövrün kitab illüstrasiyalarının estetikası ilə səsleşməyən bədii şərhələrə də rast gəlinir. Əgər Təbrizdə toxunan süjetli xalçalarda yer alan təsvirlərin bədii ifadəsində artıq klassikləşmiş və oturuşmuş miniatür rəngkarlığı ənənələri ilə səsleşən bədii yozumlara rast gəlinməsi nə qədər təbii idisə, bundan fərqli ifadələrə rast gəlinməsi yenilik idi. Həmin ifadə vasitələrinin bədii tutumunda müşahidə olunan incəlik və zəriflik əvəzinə, şərtlilik və lakonikliyin mövcudluğu da onların toxunduğu məkanların bədii ənənələri ilə əlaqədar idi. Başqa sözlə desək, bunun Təbrizdə yox, Qarabağda və Şirvanda həyata keçirilməsi də qanunauyğunluq kimi qəbul oluna bilərdi. Belə ki, əgər Təbriz xalça qrupuna xas olan ilmələrin sıxlığı təsvirlərin arzulanacaq zərifliyini əldə etməyə imkan verirdisə, əksinə, Şirvan, xüsusilə də başqalarından az sıxlığı ilə fərqlənən Qarabağ xalçalarında mövcud texniki göstəricilərlə onun təsvirlərinin incəliyinə nail olmaq sadəcə mümkünsüz idi.

Ənənəviləşən "Ovçuluq" kompozisiyasından yaradıcılıqla istifadə edən naməlum müəllif çox da böyük olmayan sahədə (şəkil I.3,3) gözoxşayan yeni və maraqlı bədii tutuma malik görüntü yaratmağa nail olmuşdur. Tünd göy yerlikli xalçanın qırmızı rəngli mərkəzi medalyonunun ortasında yer almış həyat ağacının və onu əhatələyən iki fiqurun özünəməxsus - miniatürsayağı stilizasiyalarla ifadə edilməsi gözoxşayan motivin yaranmasını şərtləndirmişdir. Ağacın bədii şərhində xüsusi ustalılıq nümayiş etdirən sənətkarın tünd şaquli formanın üzərini əvvəlcə naxışlanmış budaqlarla doldurması və kiçik məsafə "pauza"sından sonra onu həmin görüntüyə ifadəli siluet verən xətlərlə əhatələndirməsi mərkəzi hissəyə duyulması cəlbedicilik bəxş etmişdir. Medalyonu dörd tərəfdən bəzəyən "daraq"ların, eləcə də mərkəzi hissənin alt və üst tərəflərində verilmiş "kətibə" və "göl"lərin ümumi kompozisiyaya zənginlik bəxş etməsi

də ilk növbədə çeşni yaradıcısının təxəyyülünün genişliyindən xəbər verir.

Şirvanda toxunan və hazırda ABŞ-ın Pensilvaniya muzeyində saxlanan süjetli xalçanın (XVII əsr) bədii tutumunda da miniatür rəngkarlığından yaradıcılıqla istifadəyə şahidlik etmək olar. "Şirvan" xalçasının ara sahəsi burada üç cərgə iti dilimləri olan uzun sxematik formalı rəsmlərin doldurulması ilə diqqət çəkir. Bu rəsmlərin hər birinin başını qarşı-qarşıya duran iki üçbucağa bənzər xəttin mövcudluğu səciyyələndirir. Əslində isə kifayət qədər şərtilləşdirilmiş tutumda təqdim olunmuş formalar sərv ağacının rəmzi kimi düşünülmüşdür. Qarşı-qarşıya qoyulmuş simmetrik naxışlar isə quşu əks etdirir. Burada da duyulması stilizasiyaların və bədii ümumiləşdimələrin miniatür rəngkarlığı estetikasından qaynaqlandığı görünəndir.

Miniatür rəngkarlığı estetikasının orta əsrlərdə aparıcı rol oynaması onun bədii prinsiplərindən insan və heyvan təsvirləri olmayan toxuculuq nümunələrində də tətbiqini şərtləndirmişdir. Buna məşhur "Həyat ağacı" mövzusunda yaradılmış xalçaların timsalında da əmin olmaq mümkündür. Elə incə və şərti həll olunmuş ornamentlərin bədii tutumundakı cəlbedicilik və duyğulandırıcılığın da miniatürün estetikasından qaynaqlandığı danılmazdır.

Miniatür rəngkarlığının estetikasındakı gözoxşayan məqamların bolluğu səbəbindən ondan orta əsrlərdə xalça ilə yanaşı, parça və tikmələrdə də geniş istifadə olunmuşdur. Tarixi mənbələrlə tanışlıq göstərir ki, Azərbaycanın Bərdə, Gəncə, Təbriz, Ərdəbil, Səlməs, Xoy və digər şəhərlərində müxtəlif texnoloji xüsusiyyətlərə malik olan çoxsaylı parçalar istehsal olunmuşdur. Elə həmin şəhərlərdə ərsəyə gətirilmiş parça nümunələrinin bəzək örtüyündə miniatür rəngkarlığından istifadənin mövcudluğu da dediklərimizi təsdiqləyir. Bizim dövrə gələn çatmış parça hissələri göstərir ki, bədii - texnoloji cəhətdən çox mükəmməl olan bu nümunələrin dekorunda daha çox gül - çiçək, quş, heyvan və insan təsvirlərindən istifadə olunmuşdur. Tədqiqatçıların həmin dövrün parçaları haqqında fikirlərində deyilir: "Dekorativ tətbiqi sənətimizin başqa örnəklərində olduğu kimi, bu dövrün parçalarında da Uzaq Şərq mədəniyyətinə xas olan bir çox bəzək nümunəsinin üstün tutulduğunu görürük. Məşhur Amerika sənətşünası Artur Poun o dövrdəki Azərbaycan şəhərlərində istehsal olunan parçaları və onların bədii tərtibatını belə təsvir edir: "...əgər monqol hakimiyyəti illərində, XIII əsrdən tutmuş XIV əsrin axırınadək Uzaq Şərq sənəti mədəniyyətinin təsiri keramikada, bədii metal məmulatında hələ nisbətən az görünürdüsə də bu, yerli parçaların bədii simasını demək olar ki, bütünlükdə dəyişmişdi. Bu dövr parçalarının ən tipik bəzəkləri Çin mədəniyyətinə xas olan fantastik quş və heyvan rəsmləri idi". Həmin əsrlərdə Azərbaycanda Uzaq Şərq mədəniyyətinə xas olan bəzək ünsürlü parçalar istehsal olunduğunu dövrün miniatür sənəti də təsdiq edir. Əgər biz hələ XIV əsrin əvvəllərində Təbrizdə Qazan xanın vəziri Rəşidəddinin əsəri olan "Cami ət-təvarix" – ("Salmələr məcmuəsi") əlyazmalarına çəkilmiş miniatürlərə və ya XV əsrdə yaşamış bakılı rəsam Əbdülbaqinin rəsmlərinə diqqət yetirsək, burada təsvir olunmuş geyim nümunələrində də həmin tipli bəzəklərə rast gələrik". [1,9]. Bu deyilənlərə əlavə edək ki, hazırda həm Bakı, həm də xarici ölkə muzeylərində XIV əsrdə toxunmuş Azərbaycan parça nümunələri qorunmaqdadır. Almaniyanın Brunsviq şəhərindəki Anton Ulrixin muzeyində, İtaliyanın Verona şəhərinin Qustello Vekkiyonun şəxsi kolleksiyasında, o cümlədən Bakıdakı Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyində saxlanan parçalar bu qəbildəndir. Həmin parçalarda bəzək kimi istifadə olunmuş quş, heyvan, gül - çiçək təsvirləri, eləcə də bu ünsürlərlə əlaqəli verilmiş insan fiqurları güclü stilizasiyanın nəticəsi olmaqla, bütünlükdə miniatür rəngkarlığı estetikasına bələdiyyinə görə çox cəlbedici və gözoxşayandır. Bu bəzədə zamanında yazılmış tədqiqatlarda oxuyuruq: "Bu dövrlərdə Azərbaycan parçalarının belə geniş şöhrət qazanmasına səbəb təkcə onların gözəl toxunuşunda və ya davamlı olmasında deyildi. Bu parçaların qiymətli cəhəti bir də ondan ibarət idi ki, milli naxışla bəzənir və çox vaxt daha gəzəl görünmək üçün həmin naxışların arşında klassik şairlərin (xüsusən Nizami Gəncəvinin) əsərlərindən alınmış obrazlar təsvir edilirdi. Parçaya xas olan xüsusi şərti qaydalarla

verilən həmin təsvirlərin əksəriyyəti Azərbaycanın bu dövrdəki miniatur sənətini xatırladır. Məşhur fransız sənətsünası Q.Mijon "Müsəlman incəsənəti" kitabında bu parçaların gözəlliyinə məftun olduğunu etiraf edərək oradakı bəzəkləri belə qiymətləndirmişdir: "Onlar, elə bil, "Min bir gecə" nağıllarına çəkilmiş illüstrasiyalardır". [39,78]

Yuxarılarda da qətd etdiyimiz kimi, müxtəlif tədqiqatlarda xalçalarla yanaşı, tikmələrin dekorunun bədii tutum almasında o dövrün tanınmış miniaturçü rəssamları olan Sultan Məhəmmədin, Rza Abbasinin, Qiyasəddinin və başqalarının da iştirakı olmuşdur. Rəssamların bu prosesdə iştiraklarını həmin illərdə ərsəyə gətirilən əlyazma illüstrasiyası və keramika, xalça və parça dekorunun bir - birinə bənzər üslublarda yaradılması da təsdiqləyir. Bəzi hallarda XVI əsr xalçaları və tikmələri ilə əlyazma illüstrasiyalarının kitablarda yer almış fotoları arasında oxşarlığın yüksək həddə çatması səbəbindən, onları bir - birindən ayırmaq çox çətin olur. Londonun Viktoriya və Albert muzeyində saxlanan "Bədii ipək parça" (XVI əsr, Təbriz), Vaşinqtonun Tekstil Muzeyində nümayiş olunan "Süjetli parça" (XVI əsr, Təbriz), Nyu-Yorkda Morun şəxsi kolleksiyasında saxlanan "Süjetli parça" (XVI əsr, Təbriz), Moskvadakı Silah palatasında qorunan "Bədii ipək parça" (XVI əsr, Təbriz), Bakıdakı Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyində saxlanan "İpək parça" (XVI əsr, Təbriz), Bakıda M.Vlasovun şəxsi kolleksiyasında qorunan "Bədii ipək parça" (XVII əsr, Təbriz), Moskvada Şərq Xalqlarının Dövlət İncəsənət Muzeyində nümayiş olunan "Süjetli Səfəvi parçası" (XVI əsr, Təbriz) və s. parça nümunələrində miniatur estetikasından müxtəlif formalarda istifadəyə rast gəlinir.

Morun (ABŞ) şəxsi kolleksiyasındakı "Süjetli parça"nın (şəkil I.3,5) elə adından da göründüyü kimi dekoru müəyyən mənə - məzmun daşıyıcısı olan süjet daşıyıcısıdır. Belə ki, burada süjeti qarşı - qarşıya təsvir olunmuş iki atlımın üz - üzə dayanması təşkil edir. Tünd göy yerlikdə sarımtıl atın belində qızılbaşlara xas qırmızı əbada və baş geyimində görüntüyə gətirilmiş şahzadənin ağaclarla əhatəli təsviri maraqlıdır. Bu maraqlı cəhəti şərtləndirən başlıca xüsusiyyət insan, heyvan və ağac təsvirlərinin bir - biri ilə sıx əlaqədə, bir qədər də xaoslu tutumda təsvir olunmasıdır. Bunu məqsədli şəkildə həyata keçirən rəssam, əslində bu cür bədii həll yolu ilə təsvir olunanların ayrı - ayrılıqda yox, onların bütöv - dekorun ümumi naxış örtüyü kimi qəbulunu - baxılmasını əldə etmişdir. Parça üçün bunun nə qədər önəmli olduğunu nəzərə alsaq, onda təbrizli ustanın da əsas - yaradıcı məqsədinə nail olduğunu deməliyik.

Miniatur ənənələrindən qaynaqlanan oxşar bədii həll prinsipini təbrizli sənətkarların ərsəyə gətirdikləri və hazırda Londonun Viktoriya və Albert muzeyində qorunan bədii ipək parçada (şəkil I.3,6) da müşahidə edirik. Şərti olaraq "İstirahət" (şəkil I.3,6) adlandırıla biləcək bu parçanın dekorunu təbiət qoynunda qızılbaş şahzadələrinin dincəlmələri səhnəsi təşkil edir. Ümumi kompozisiyanın üst - üstə sıralanmış motivlərindən birində qulluqçunun şahzadəyə meyvə, digərində isə sərinləşdirici içki təqdim etməsi təsvir olunub. Bu iki motivin fiqurları əhatələyən gül - çiçəklərlə sıx əlaqədə verilməsi nəticəsində əldə olunan bədii bütövlükdə, arzulanan təsvirin əldə olunduğunu görmək elə də çətin deyildir. Tünd göy yerlikdə görüntüyə gətirilmiş qırmızı əbəli fiqurların vəhdətinin yaratdığı gözoxşayan mənzərə də yaddaqalandır. Belə ki, insan təsviri ilə təbiət motivinin qoşalaşaraq dekoru təşkil edəcək naxış görkəmi alması bu prosesin ən məntəqli nəticəsi sayıla bilərdi.

Moskvadakı Silah palatasında saxlanan bədii parçanın fraqmenti (şəkil I.3,7) də göstərir ki, miniaturun təsviri sənətlə yanaşı dekorativ - tətbiqi sənətdə istifadəsi heç də səbəbsiz olmayıb, ilk növbədə onun estetikasının istənilən səthə - materiala bədii tutum vermək gücündə olduğundan xəbər verir. Mənə - məzmun tutumuna görə onu "Simurq quşu ilə əjdahanın döyüşü" də adlandırmaq olar. Öncə deyək ki, Azərbaycan folktrunda geniş yayılmış bu motiv orta əsrlərdən başlayaraq xovlu və xovsuz xalçalarda, eləcə də parçalarda əsas mənə - məzmun daşıyıcısı olmuşdur. Bu mənada motivin parçanın dekorunu bəzəməsi də təsadüfi olmayıb, ilk növbədə

XVI əsrdə alıcılar arasında populyarlıq qazanması ilə bağlı olmuşdur. Naməlum müəllif cəmiyyəti üç - mavi, bəyaz və sarı rənglərlə heyvanla quşun mübarizəsinə xas olan ekspressiv cəlbədiçi tutumda bədiiləşdirməyə nail olmuşdur. Bu mübarizəni səciyyəvləndirən dinamik motivə daxil edilmiş gənc oğlan fiquru gücləndirmişdir. Görüntüdə quşların da qənimti sayılan əjdahadan canını qurtarmaq istəyən simurqun dadına yetişən insanın başının üzərinə qaldırıldığı iri daş parçası ilə, təbiətin zərif məxluqunu təhlükədən qurtaracağı duyuladır. Bununla belə, rəssamın təqdimatında kompozisiyaya daxil edilmiş hər bir ünsür öz xislətini yaddaqalan tərzdə ifadə etməkdədir. Əjdahanın hücumu, quşun təhlükədən xilas olmaq istəyi və insanın onun köməyinə yetməsi kifayət qədər inandırıcı verildiyindən, cəlbədiçi və yaddaqalandır.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan incəsənəti (Salamzadə Ə., Rzayev N., Kərimov K., Əfəndiyev R., Həbibov N.). Bakı. 1977. 214 səh.
2. Əliyev Z. Miniatur üslubunun yaranma tarixindən. // Mədəniyyət.az. 2019. №3. səh. 92-94. 3
3. Əfəndi R. Azərbaycan incəsənəti. Bakı. 2007, s. 282. 6
4. Əfəndiyev R. Azərbaycan xalq sənəti. Bakı. 1984, 233 səh.
5. Əfəndi R. Azərbaycan dekorativ-tətbiqi sənətləri. Bakı. 1978, 190 səh. 10
6. Əfəndi R. Azərbaycan el sənəti. Bakı. 1971, 78 səh.
7. Tağıyeva R. Azərbaycan süjetli xalçaları. // "Qobustan". 1982. №2. s. 73-75.

*Azərbaycan Dövlət Rəssamlıq Akademiyasının doktorantı
e-mail: sevincadral@mail.ru

Sevinj Qurbanova

THE USAGE OF MINIATURE PAINTING IN THE WEAVING SAMPLES OF MIDDLE AGES

In the article it is said about the investigation of the history of the development of weaving samples, to tell exactly, a period of this history. The technology of creating weaving patterns in the middle Ages has been thoroughly studied, a means used in this technique, i.e. the miniature painting is spoken about. The main area of art in which miniature painting is applied. i. e. the art of carpet-making, the artistic principles characterizing miniature painting in carpet-making are the main research objects of the article. The author shows that the artistic principles of miniature painting have been used in the process of weaving both the pile and without pile carpets.

Keywords: *Carpet, ornament, miniature, plot, décor*

Sevinдж Курбанова

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ МИНИАТЮРНОЙ ЖИВОПИСИ В СРЕДНЕВЕКОВЫХ ОБРАЗЦАХ ТКАЧЕСТВА

Статья посвящена изучению истории ткацкого искусства, точнее, изучению конкретного исторического периода развития этой области декоративно-прикладного искусства.

ства. Средневековая технология плетения узоров – ткачества была тщательно изучена одним из способов, используемых в этой области, является использование миниатюрной живописи. Главным направлением исследования статьи является основная область жественного творчества, в которой применяется миниатюрная живопись, - искусство роткачества и принципы, характеризующие миниатюрную живопись в ковроткачестве. Автор показывает, что художественные принципы миниатюрной живописи исполнены в процессе плетения как ворсовых, так и плетеных ковров.

Ключевые слова: *Ковер, орнамент, миниатюра, сюжет, декор.*

(AMEA-nın müxbir üzvü Cəfər Qiyasi tərəfindən təqdim olunmuşdur)

Daxilolma: İlk variant 05.06.2019

Son variant 23.09.2019